
प्रकरण पाचवे

उर्मिला पवार यांच्या कथालेखनाचे
विशेष आणि मर्यादा

प्रकरण पाचवे

उर्मिला पवार यांच्या कथालेखनाचे विशेष आणि मर्यादा

या अगोदरच्या प्रकरणात आपण उर्मिला पवार यांच्या 'सहावं बोट' आणि 'हातचा १' या कथासंग्रहातील अभिव्यक्ती विशेष लक्षात घेतले. आता या प्रकरणात उर्मिला पवार यांच्या कथालेखनाचे विशेष व मर्यादा लक्षात घेऊ.

उर्मिला पवारांनी एक स्त्री आणि दलित स्त्री असं दुहेरी जीवन जवळून पाहिलं आहे. दलित स्त्रीला या दोन्ही पातळीवर उघड उघड भोगावं लागणार दुःख, उपेक्षा लेखिकेच्या वाट्यालाही आली. त्यामुळे दलित स्त्रीचे चित्रण त्यांच्या कथेतून येणं अपरिहार्य होतं. पण स्त्री ही सुध्दा एक कनिष्ठ जातच मानली गेल्याने कोणत्याही कोणत्याही स्त्रीची त्यामुळे होणा-या कोंडमा-यातून, मानहानीतून सुटका नाही. याची जाणीव ठेऊन लेखिकेच्या कथांमधून दलितेतर स्त्री ही व्यक्त झाली आहे.

उर्मिला पवारांच्या सुरुवातीच्या कथेतील स्त्री अतिशय फॅशनेबल, उठवळ, पुरूषांना अंगप्रदर्शनानं भुलवणारी होती. नंतर मात्र त्यांच्या कथेतील स्त्री बदलली. त्यांनी स्त्रीची दुःखे, हालअपेष्टा जवळून पाहिल्या होत्या, अनुभवल्या होत्या. त्यामुळे त्यांना स्त्री जातीविषयी आदराची भावना निर्माण झाली आणि त्यांच्या कथेतील स्त्री आपल्या भावना, मन व्यक्त करू लागली. पण पुढे १९७४-७५ च्या सुमारास उर्मिला बाईचा आंबेडकरी चळवळीशी संबंध अगदी जवळून आला. त्यानंतर स्त्री मुक्ती चळवळीचाही परिचय झाला, त्यातूनच दलित किंवा स्त्री मुक्ती चळवळ म्हणजेच मानवमुक्तीची चळवळ होय. या विचारांकडे त्यांचे लक्ष वेधले आणि स्त्री कनिष्ठ का ? अंगप्रदर्शन करणारी

किंवा रस्त्यावर देह विक्रेय करणारी स्त्री खरोखर उठवळ वगैरे असते का ?^१
अशा अनेक प्रश्नांतून उर्मिला पवारांचे स्त्री कथा विश्व आकाराला आले.

उर्मिला पवार आपल्या कथा लेखनाविषयी म्हणतात की, मला आलेल्या अनुभवांमुळे माझ्या मनता स्त्री विषयीच्या आदराची, स्नेहाची भावना निर्माण झाली. मग त्यातूनच माझ्या कथांमधील स्त्री प्रतिमांना आकार प्राप्त झाला. किंबहुना माझ्यातील परिवर्तनाबरोबरच माझ्या कथेली स्त्रीची जडणघडण होत होती.^२

उर्मिला पवार यांनी आपल्या रेडीओवरील मुलाखतीत मला लिहावसं का वाटलं या संदर्भात म्हटलं आहे की, लेखनीचा प्रताप लहानपणी कळला नव्हता. लेखनी श्रेष्ठ की तलवार श्रेष्ठ या वादविवादाच्या विषयात मी नेहमीच तलवारीच्या बाजूने उभी राही, तलवारीने एका घावात दोन तुकडे करण्याचं सामर्थ्य असत हे त्या वयात वाटायचं पण असे तुकडे पाडण्याचं आणि जोडण्याचं प्रचंड सामर्थ्य फक्त लेखणीत असत हे नंतर कळायला लागलं.^३ पुढे त्या म्हणतात की, लेखणी ही अन्न, वस्त्र निवा-याइतकी माणसाची मुलभूत गरज आहे. आपण ज्या ज्या ठिकाणी राहतो, वाढतो, तिथल्या वातावरणाचा, परिस्थितीचा, घटनांचा, व्यक्तींचा जो परिणाम आपल्यावर होत असतो, त्या सर्वांच्या आठवणीचं जाळं आपल्या आयुष्याचा अविभाज्य ठुसठुसत, अस्वस्थ करत.^४ आणि खरोखरच हे ठुसठुसतं त्यांच्या कथेतून शब्दरूपाने प्रकट होताना आपल्याला दिसते.

उर्मिलाबाईंच्या एकूण कथावाङ्मयाचा आढावा घेतल्यानंतर असे दिसते की, उर्मिला बाईंच्या कथेल अनुभवाचा आधार आहे. त्यांच्या कथेत ज्वलंत जीवनानुभवाचा अविष्कार आहे. अनुभवाने त्यांची कथा विकसित होत गेली

आहे. जरी उर्मिला बाईंनी १९७५ ला लेखनाला सुरुवात केली असली तरी समीक्षेची जाण आल्यावर आपल्या लेखनातल्या त्रुटी त्यांना जाणवल्या व नंतर समीक्षेची चांगली जाण आल्यावर त्यांनी परत लेखनाला सुरुवात केली. त्यांच्या कथांमधून व्यक्त होणा-या अनुभवांना वास्तवतेचा भरपूर पाया लाभलेला आहे. त्यामुळे अनुभव अधिक जिवंत वाटतात आणि हे सर्व अनुभव कलात्मकतेच्या पातळीवर नेण्यात उर्मिला बाईंनी यश मिळविले आहे.

उर्मिला पवार यांच्या कथालेखनाचे विशेष :

उर्मिला पवार यांच्या 'सहावं बोट' आणि 'हातचा १' या कथासंग्रहाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

१) शोषितांच्या आयुष्याचे चित्रण -

शोषितांच्या आयुष्याचे चित्रण करणे हा त्यांच्या कथालेखनामागचा मुख्य गाभा आहे. त्यांनी स्त्री, दलित स्त्री यांच्या समस्या त्यांची दुःखे कथामधून मांडली आहेतच. परंतु कामगारांची, कार्यकर्त्यांची, कलावंतांची दुःखे देखील आपल्या कथांमधून प्रकट केली आहेत. त्यांच्या लेखनीला वास्तवतेची धार आहे. उर्मिला पवारांनी अस्पृश्य, बहुजन, भटक्या जमातीचे व बहिष्कृत माणसाचे जग त्यांनी आपल्या कथांमधून केले आहे. शोषितांचे दुःख मराठी साहित्यात धीटपणे उभे केले.

२) सामाजिक व आर्थिक प्रश्नांची मांडणी -

उर्मिलाबाईंच्या कथेने प्रामुख्याने आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक प्रश्नांची मांडणी केली आहे. दलित जीवनातील आर्थिक, सामाजिक प्रश्नांची मांडणी, निर्मिती येथील संस्कृतीशी निगडित आहे. त्याची चिकित्सा प्रथमच

दलित कथेतून आली आहे. दलित लेखक वैयक्तिक कोशात गुरफटणा-या व तरूणांच्या बैचेनीला दलितांच्या सामाजिक आर्थिक प्रश्नासंबंधी लिहितो. ^५

वेगळी या कथेतील नलिनी म्हणते, शर्यत लावायचीच तर सर्वांना एकाच रेषेवर आणायला हवं.....^६ दलित लोकांना सवलती आहेत. त्यामुळे त्यांची गुणवत्ता नसताना त्यांना नोक-या लागतात हे जेव्हा ऑफिसमधल्या बायका म्हणतात तेव्हा नलिनीने वापरलेले वाक्य यातून सामाजिक उणीव दिसून येते.

३) समूह मनाचा आशय -

उर्मिलाबाईंच्या कथेतील आशय कधी व्यक्ती माध्यमातून तर कधी कुटुंब चित्रणातून आविष्कृत झाला आहे. त्यांच्या कथेतून व्यक्त झालेले मन हे व्यक्तीकेंद्रित नव्हते. स्वकीयांसोबत त्यांच्या समूहाची मुक्तता सुध्दा त्याला हवी होती. समूहाच्या परिवर्तनाबरोबरच माणसातील बदलही हवा होता. त्यामुळे न्याय, भूमिका या सारख्या कथांमधून प्रकट झालेले जीवन व्यक्तिगत पातळीवरचे जरी असले तरी ते एका समाज मनाचे असल्याचे जाणवते.

४) लढाऊ वास्तववादी मनोवृत्ती -

उर्मिला बाईंच्या कथेतील स्त्रिया या जिद्दी आहेत. त्या कुठल्याही कठीण प्रसंगामध्ये हार मानणा-या नाहीत. आलेल्या संकटावर मात करून पुढे जाण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी आहे. त्या खचून जात नाहीत. जे सत्य आहे, वास्तव आहे ते समाजापुढे मांडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न त्या करतात.

५) दलित कुटुंबचित्रण -

उर्मिला पवार या स्वतः दलित असल्यामुळे त्या दलित कुटुंबातील संबंधाचे विविध पदर त्यांच्या कथेमधून प्रकट झाले आहेत. कुटुंबातील

माणसांच्या मनातील सुखदुःखाचे, मानापमानाचे व भावभावनांचे चित्रण त्यांनी आये, ताबा, धिंड यासारख्या कथांमधून चित्रित केले आहे. कुटुंबातील नात्याचे प्रेमाचे वर्णन आले आहे तसेच त्यांचे कडू-गोड जगणेही चित्रित झाले आहे.

६) भौतिकवादी जडवादी विश्व -

उर्मिलाबाईंनी भौतिकवादी विचाराला अधिक प्राधान्य दिले आहे. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत माणसांचे जे आयुष्य आहे तेच सुखी होण्यासाठी प्राचिन भारतातील बुध्द व अर्वाचीन भारतातील फुले, आंबेडकर यांनी प्रयत्न केले. भौतिक समृद्धीपासून सतत दूर ठेवल्या गेलेल्या या समाजातील बहुतांश लोकांना अजूनही केवळ जगण्यासाठी करावयाच्या खटाटोपात अधिकाधिक वेळ व जीवनशक्ती खर्च करावी लागली.^७ त्यामुळे वरील लोकांची विचारसरणी त्यांच्या कथेने स्वीकारली. म्हणून त्यांची कथा ही भौतिकवादी, जडवादी चित्रणांची ललित कलाकृती ठरली आहे.

७) नव्या जाणिवेचे प्रीती चित्रण -

उर्मिला पवार यांच्या कथेतून प्रकट झालेली प्रीतीविश्व मराठी कथेतील प्रीतीविश्वाहून वेगळे आहे. पारंपरिक रंजनवादी कथेतून व्यक्त झालेल्या जीवनदृष्टीहून या कथेतील जीवनदृष्टी वेगळी आहे. नवजागृत तरुण-तरुणींच्या मानसिक आंदोलनाचे तरंगही दलित कथेने उर्मिला पवार यांच्या कथेने शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

८) शरीराच्या भुकेपेक्षा पोटाच्या भूकेला महत्त्व -

उर्मिला पवार यांच्या कथेमध्ये मराठी मनातील वासनेचे चित्रण त्यांच्या कथेचा गाभा म्हणून केले नाही. स्त्री-पुरुषांची मनातील भावनांचे तरल दर्शन,

स्त्री शरीराची बहारदार वर्णने केलेली नाहीत, तर पोटाची खळगी भरण्यासाठी होणा-या भटकंतीची यातना मांडली आहे. गरीब समाज भाकरीला महाग झाला आहे. त्यामुळे उर्मिला पवारांच्या कथेने भूक हे जीवन मूल्य मानले व त्यांचे समर्थन केले आहे.

९) परिवर्तनवादी जाणीव -

उर्मिला पवार यांच्या कथेने सामान्य माणसाच्या जीवनाच्या दर्शनाबरोबरच परिवर्तनाची जाणीव मांडली. अनेक व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून ती पेरली. उदा. भूमिका या कथेतील शिदू रामाची भूमिका करण्यास नकार देतो तो म्हणतो, मंडळी तुमी बसला याच ठिकाणी काळाराम मंदीराच्या प्रवेशासाठी आमच्या बाबासायबांनी सत्याग्रह केला. आमी हिंदू हाय, आमालाबी देवाचं दर्शन घ्यायचा एक हाय. आमाला मंदिरात जाऊ द्या, देवाचं दर्शन घेऊ द्या म्हणून आमच्या हजारो लोकांनी या देवासमोर-रामासमोर धरणं धरली. पण आम्हांला देवान जवळ येऊ दिलं नाही.६

दलितांना मंदिरात प्रवेश करण्याचा हक्क नव्हता. तो मिळावा अशी या कथेमागची भूमिका आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्या न्याय, धम्मचक्र या कथांमधून अशाच प्रकारचा आशय येतो.

१०) स्वानुभवाचे चित्रण -

उर्मिलाबाईंच्या कथेतील अनुभवविश्व पाहिले का, त्यांची कथा त्यांच्या जीवनातून, प्रत्यक्षानुभवातूनच उमललेली आहे हे लक्षात येते. कथेतील पात्रे त्यांच्या नात्यातील व गोतावळ्यातीलच आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कथेला आत्मगर्भता प्राप्त झाली आहे.

११) जीवन जसेच्या तसे मांडणे हीच कलात्मकता -

उर्मिलाबाईंच्या कथेतील जीवन हे वास्तवदर्शी व परिणामकारक आहे. त्यांच्या दलित कथेने काल्पनिक चित्रण न करता किंवा अवास्तव घटना ओढून ताणून न घडविता माणसांना सरळपणे रेखाटले आहे. वास्तवसत्य दलित कथेने सरळपणे रेखाटले आहे, म्हणजे दलित कथा ही सामान्यतः दलित जीवनदर्शनपर असून वेगळे जीवनदर्शन हे तिचे प्रमुख बलस्थान आहे.^९

१२) मूलदर्शी अभिव्यक्ती -

उर्मिलाबाईंच्या कथेतून जीवनातील वास्तवतेची व परिवर्तननिष्ठ जीवनवादाची अभिव्यक्ती आली आहे. संसारातील अनेक कडू-गोड अनुभव मूलदर्शी अनुभवातून प्रकट झाले आहेत. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनाची स्पंदने या कथेतून आली आहेत. विविध अभिव्यक्तींच्या रूपाने शोषित जगासाठी परिवर्तनाचा आशय मांडला आहे.

उर्मिलाबाईंच्या कथेने मराठी कथासृष्टीत नवे जीवनमूल्य मांडले. पारंपरिक जगण्याला महत्त्व न देता नव्या जगण्याचा स्वीकार शिकविला.

उर्मिला पवार यांच्या कथालेखानाच्या मर्यादा -

उर्मिला पवार यांच्या 'सहावं बोट' आणि 'हातचा १' या कथासंग्रहाच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे -

पुनरावृत्ती -

आये, या कथेतील परिच्छेद, तुला माजं म्हननं पटनार नाय, हे मला ठावं होतं. म्हणूनच मी सोमेश्वर बुवाला आनलाय. ता मोठा ग्यानी मानूस हाय.

भूतभवीस जानतो. तां तुला ह्या जमिनीची परचिती दावील.^{१०} हा परिच्छेद त्यांनी त्यांच्या आनदान आत्मकथनामध्ये जशाच्या तशा घेतल्या आहेत. आये ही कथा विस्ताराने आयदान या आत्मकथनामध्ये आहे.

हातचा १ या कथासंग्रहामध्ये शेंदरी या रंगावरती फार जोर दिला आहे. उदा. शेंदरी रंग, शेंदरी प्रकाश, शेंदरी ज्वाला इ. तो शेंदरी छान आहे, तो रंग शेंदरी हवा इ.

मधाचा आणि उर्मिला पवारांचा जवळचा संबंध असावा असे वाटते त्याचीही सारखी पुनरावृत्ती होते. उदा. ओठावर मधाचा थेंब पडल्यासारख वाटल.^{११} ओठावर मधाचा थेंब पडलाय^{१२}, इतक गोड की जणू मधाचा बुधलाच.^{१३} मधाळ शब्द इ.

सुठे गिरान या कथेत, धरणी फाटून सीतेन तिच्या पोटात बिटात जाण्याचा प्रकार खरा असेल का, असेल तर आपल्यालाही धरणीनं उदरात घ्यावं, असं सुमीला वाटल.^{१४}

सहावं बोट या कथेत स्नेहाला वाटत होतं. सीतेला धरणीने पोटात घेतलं तसं या क्षणी मला घ्यावं.^{१५}

उर्मिला पवार यांच्या कथासंग्रहामध्ये शब्दांची, वाक्यांची, परिच्छेदाची पुनरावृत्ती आढळते.

कथेचे मर्यादित विषय -

उर्मिलाबाईंच्या कथेचे मोजकेच विषय आहेत. कामगार, कलावंत, कार्यकर्ता आणि स्त्रीचे मातृत्व, नव-याचा संशय यामध्येच त्यांच्या कथा गुरफटत रहातात. आपल्या विषयाच्या बाहेर जाताना सहसा त्या दिसत नाहीत.

नायिकांची जिद्द एकच आढळते -

उर्मिलाबाईंच्या कथेतील नायिकांची जिद्द एकच आढळते. उदा. सहाव बोट या कथासंग्रहातील शल्प या कथेतील ज्योती म्हणते, मी ? मुलीला वाढवीन मोठे करीन. समाजात तिला प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी म्हणून धडपडेन.^{१६}

‘हातचा १’, न्याय या कथांमधून प्रत्येक नायिकेला तेच वाटते.

सारांश :

एकंदर मराठी कथेच्या प्रांतात उर्मिला पवारांनी घातलेली भर अतिशय महत्त्वाची आणि मोलाची आहे. दलित आणि दलितेतर स्त्रीचा हा स्वत्व शोध चळवळीचा आणि साहित्याचा परिघ समृद्ध होण्यास पोषक ठरेल असाच आहे. ज्वलंत अनुभवांबरोबरच कल्पना आणि प्रतिभा सामर्थ्याने सजलेल्या या कथांची दखल साहित्यिकांनी घ्यावी.

पुढील प्रकरणात आपण उपसंहार आणि अभ्यासाचे निष्कर्ष पाहणार आहोत.
